

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 2

КАКВО ЦЕЛИ КАМ КРУМ С ПОДНОВЯВАНЕ НА ДОГОВОРА ОТ 716 ГОДИНА?

Николай ХРИСИМОВ

WHAT WAS KRUM AFTER WITH RENEWAL OF THE TREATY OF 716?

Nikolay HRISSIMOV

Abstract: Among the often commented episodes of our Early Middle Ages is the Bulgarian-Byzantine treaty, signed in 716. However it has not been noticed yet, that it does not appear in any other source, except for Theophanes the Confessor in 812 as a reference to a past event. The analyze of the situation leads to the conclusion, that in this case it refers to something that was not spoken of or was intentionally omitted in the narrative. The reasons for this were the clauses, included in the treaty, which led to a great “disgrace for the Romans”. This shame is explicitly revealed by the second clause in the convention, which provides for giving red hides (symbol of imperial power and prerogative only of the emperor and his family) as a state tribute.

Another moment of Krum’s rule, which has not been commented, is why exactly he wanted to have the treaty of 716 renewed in the summer of 812. Analyzing the sense of the briefly mentioned clauses in the context of the events which took place earlier in the same year, we could possibly find the reason for the demand of renewal of this treaty, instead of signing another Bulgarian-Byzantine pact. In April 812 the Byzantine Empire officially recognized the imperial title of Charlemagne. Probably the news of this reached Bulgaria and lead to the continuation of the war. Once Develt was captured, Krum sent messengers in Constantinople, demanding that the treaty be renewed according to that of 716. If not, he was ready to take Messembria.

We know the content of the convention through Theophanes’ testimony. The first clause regulated the boundaries between the rivalry states. With the second one Krum wanted to be acknowledged as a *kaisar* or be given another adequate imperial title. The third and the fourth clauses were probably added by Krum himself. The third one aimed to eliminate eventual contenders of Krum for the Bulgarian throne, while the fourth one, in the form of a trading agreement, might as well served as an undisputed way of proving the equal position of the two states.

Khan Krum did not manage to get the title he wanted, but this was achieved by his heir to the throne Omurtag. The Bulgarian aspirations for Constantinople also remained. Making use of his predecessor’s victories, not much time later he was granted the title ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων by the Byzantines, alongwith the prerogative of wearing all imperial insignia, with which Omurtag is shown on his so called medallions. This title, unlike that of the *kaisar*, was hereditary and was to be worn by all Bulgarian rulers until the imperial coronation of Symeon in 913.

Key words: Bulgar-Byzantine relations, treaties, clauses, the treaty of 812 in Aachen, *kaisar*, Theophanes the Confessor.

В края на юли 811 година, българите начело с Крум „някъде в теснините“ на България, нанесли катастрофалното поражение на ромеите. При това загубил живота си и византийският император Никифор I (802 – 811), а наследилият го на трона негов син Ставракий (811) бил тежко ранен. Под натиска на дворецовите среди Ставракий се отказва от престола и неговото място е заето от зет му Михаил I Рангаве (811 – 813) [Златарски, В. 1994, с. 260 – 261; Дашков, С. Б. 1996, с. 145 – 147]. И в тази ситуация, поради нуждата от прегрупиране на българските части или незнайно защо, кан Крум начело на българските войски преминава в контранастъпление в Тракия едва в началото на лятото на следващата 812 година. След кратка обсада бил превзет Девелт. Вероятно в отговор на българското настъпление новият византийски император тръгнал срещу българите, но когато стигнал в Цурул, се

получила вестта за падането на Девелт, войниците му се разбунтували и се върнал обратно в Константинопол. Според разказа на Теофан Изповедник, българите се възползвали от смутите сред ромеите и завзели „още по голяма част от Тракия и Македония“. Вследствие на обзелия ги страх жителите на градовете Анхиало, Берое, Малка Никея, Проват, Филипопол и Филипи ги напуснали [ГИБИ, III, с. 284].

През ранната есен на същата 812 година, при очевидна българска доминация в Европа, кан Крум повел отново преговори за мир чрез Даруаџир [ГИБИ, III, с. 285]. Предишното предложение за уреждане мирно на „войната за Сердика“¹ е направено, след като войската на император Никифор влязла в резиденцията на българския владетел [ГИБИ, III, с. 282]. Според съвременника на събитията Теофан Изповедник „Той [Крум] искал да бъде възобновен договорът, сключен при Теодосий Адрамитец и патриарх Герман с Кормесий, господаря на България по онова време“. Този договор включвал четири клаузи: „... очертавал границите от Милеона в Тракия; [определял да се дадат] одежди и кожи на стойност до [цената на]² 30 литри злато; освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати, [а на тези, които нямат печати, да им се отнема] това, което имат и да се внесе в държавното съкровище“³. Заедно с това Крум предупреждавал, че ако договорът не се сключи в най-кратко време, ще обсади Месемврия [ГИБИ, III, с. 285]. Императорът по внушение на „лошите си съветници“ не приел предложението. Като причина за позицията си те изтъкнали, че не трябва да се предават бегълците.

Това е най-ранното сведение, че във времето на „Теодосий Адрамитец и патриарх Герман“ е сключен договор с България. То се появява почти сто години, след като се е случило самото събитие. Твърде загадъчна и необяснима, а и необяснена досега в историографията, остава ситуацията, при която споменаването на този мирен договор в разказа на Теофан не е там, където хронологически му е мястото в повествованието (във времето на управлението на император Теодосий III), а чак тогава, когато вече се търси неговото подновяване⁴. В този случай се получава нещо като препратка към събитие, за което не сме говорили или нарочно го пропускаме в разказа си. Допълнително тази „странност“ се подсилва и от факта, че събитието по никакъв начин не е отразено в „Кратка история“ на патриарх Никифор – другия основен извор за времето, когато хронологически му е мястото, или изобщо в някой от текстовете, отнасящи се за епохата. Това от своя страна красноречиво говори, че за договора от 716 г. не се споменава и в т. нар. „Велик хронограф“. Предвид положението, което заема Никифор в държавната йерархия, и във връзка с това достъпът му до много повече документи, той едва ли е възможно да не е попадал на сведения за разглеждания договор. Всичко казано дотук логично извежда на преден план възможността, при която сведенията за този договор Теофан, като съвременник на Крум, е чул лично в Константинопол по време на пребиваването на българските пратеници там⁵. Едва ли може да се твърди, че той е почерпил информацията си за него от неизползвани или неизвестни на патриарх Никифор извори.

¹ За „войната за Сердика“ виж. Павлов, П. 2010, с. 273 – 281.

² Добавка моя по английския превод.

³ Този пасаж е преведен по почти същия начин и в изданието на С. Mango и R. Scott: *In this year Kroumos, the leader of the Bulgarians, sent Dargameros on a new mission of peace to the emperor Michael, seeking the terms that had been agreed at the time of Theodosios of Adramytion and the patriarch Germanus with Kormesios, the then lord of Bulgaria. The terms in question established the boundary at Mileones in Thrace; [a tribute] of vestments and [dyed] red hides to the value of 30 lbs. of gold, furthermore, that refugees from either side should be returned to their respective homes even if they had plotted against their own rulers, and that those who traded in both countries should be certified by means of diplomas and seals (anyone not having seals would lose) his assets which would be confiscated by the Treasury.* [Вж. Mango, C., Scott, R. 1997, p. 681].

⁴ На тази „необяснимост“ единствен обръща внимание Ф. Филипу [Филипу, Ф. 2012, с. 52], а доста време преди това Г. Цанкова-Петкова предполага, че е възможно Теофан да е почерпил информацията си от съвременен извор, като не обяснява какво разбира под това [Цанкова-Петкова, Г. 1960, с. 621].

⁵ Вл. Кутиков изказва предположението, че независимо че са минали около сто години от 716 г., устната традиция да е запазила спомен за него и Теофан да се базира на този спомен, но заедно с това задава и логичния въпрос: защо тогава патриарх Никифор не е отразил събитието [Кутиков, В. 1974, с. 79.]

Това на свой ред извежда на преден план въпроса защо липсват други споменавания за този договор и у други автори, съвременници на събитието или писали малко по-късно, и защо за него се говори толкова лаконично? Следващите споменавания на опита на Крум да сключи мир с Византия ще се появят още сто години по-късно – през X век, и то в доста „резюмиран“ вид. Така у Продължителя на Теофан се казва, че „*Крум се престорил, че желае споразумение и приятелство и иска (да сключи) мирен договор при условие, че онова, що се давало ежегодно, мисля, във вид на данък, ще му го дават, както били установили предишните (императори), а той добавил още, че и бегълците българи, както и бегълците ромеи, (трябва) да бъдат върнати обратно при своя народ*“ [ГИБИ, V, с. 109]. Събитието е предадено у Йосиф Генезий дори още по-пестеливо: „*По време на войната между ромеи и българи предводителят на българите Крум предлагал да се предадат българските бежанци, а също тъй и ромейските*“ [ГИБИ, IV, с. 322]. Анастасий Библиотекар при адаптирането на латински на текста на Теофан Изповедник също включва този епизод от българо-византийските отношения по времето на Крум в своята „*Chronographia tripartita*“, като почти буквално повтаря неговия текст, но заедно с това прави и някои промени и допълнения, които ще бъдат коментирани по-надолу [ЛИБИ, II, с. 271 – 272].

По причина на това, че Анастасий Библиотекар следва почти напълно първоизточника си, е и толкова подробен, колкото и него, но същото не може да се твърди за другите двама автори. И Продължителят на Теофан, и Йосиф Генезий са автори от средата и втората половина на X в., което, без съмнение, ги прави отдалечени времево от събитията. От тази им позиция тяхната „неосведоменост“ по отношение на клаузите е оправдана. Заедно с това няма как да не направи впечатление, че клаузите на договора изчезват, а на преден план в техните разкази излиза претекстът за отказ той да бъде подновен, а такъв се явявала размяната на политическите бегълци. И при двамата автори не е за подценяване фактът, че написват произведенията си под пряката диктовка на император Константин VII Багрянородни [ГИБИ, V, с. 107; *Theophanis Continuati*. 2015, р. 8 – 9; Любарский, Я. Н. 2009, с. 293 – 368; ГИБИ, IV, с. 320; *Iosephi Genesis*. 1978, р. IX – XXIX], който по отношение на българската история не може да бъде сочен като най-коректния византийски автор⁶. Дори да изключим влиянието на императора-писател при съставянето на двете творби (което е невъзможно), то остава неизменна ситуацията, в която те работят – времето на рах Symeonica и последвалото официално признаване на българския цар. При тогавашната обстановка едва ли е било уместно да се говори за подобни сериозни български претенции и искания?!

Защо толкова пестеливо и предпазливо се говори от византийските автори за договора от 716 г. и защо и в разказите за новия Синахерим това предложение за договор присъства така лаконично? Във връзка с клаузите на договора, личностите на Тервел и Крум и положението, в което се намира империята при управлението на двамата, е възможно събитията от 812 г. да бъдат разгледани в малко по-различна светлина и съответно – контекст. В настоящото изложение поради предварително поставената цел, няма да бъде разискван проблемът с кого от българска страна е бил сключен договорът, а мотивите на кан Крум да търси подновяване именно на договора от 716 г.

На първо място е редно да се обърне внимание на обстановката, в която Крум изпраща *Δαρυάμυρ* с искането за подновяване на договора, сключен при „*Теодосий Адрамитец и патриарх Герман*“. Следвайки описаното от Теофан Изповедник, през ранното лято на 812 г. българските войски начело с Крум превземат Девелт, което, допълнено с достигналите до Византия сведения за съдбата на император Никифор и армията му, довеждат до страх и паника сред населението на тема Македония. Именно след появата сред местното население на синовете на древногръцкия бог Арес – Фобос и Деймос (бълг. Страх и Ужас) кан Крум е логично да е решил, че е в най-изгодна позиция да иска от поставения на колене император максимума, както малко повече от сто години по-рано прави Тервел през 705 г. и както е заложено и в договора от 716 г. При неизпълнение на условията българският владетел ултимативно заявил, че ще превземе Месемврия, като там в този период според Н. Икономидис е комеркиарията за България [*Oikonomides*, N. 1988, р. 30 – 31].

⁶ Вж. например твърде подвеждащото и неясно представяне на българо-сръбските отношения [ГИБИ, V, с. 208 – 213]. Тази предпоставеност при Константин VII Багрянородни се дължи на сполетялата го съдба да бъде поставян все на втори план, след предявените претенции за ромейския престол на цар Симеон.

При представената ситуация е важно да бъдат разгледани и самите искания, които Крум поставя. Първата клауза цели урегулиране на границата между България и Византия – от Милеона в Тракия.

Втората клауза предвижда данък в размер на 30 литри злато, изплащани в равностойността им в дрехи и червени кожи.

Третата се отнася за взаимното връщане обратно на бегълците, като се подчертава, че това трябва да става дори ако са заговорничели срещу владетелите.

Четвъртата предвижда задължителното наличие у търговците на грамоти и печати при преминаване на границите на двете държави, а при липсата им – стоките им да бъдат конфискувани.

Поколението историци, творило в края на XIX и първата половина на XX в., неизменно приема четирите клаузи като едно цяло [вж. например **Баласчевъ, Г.** 1898; **Златарски, В.** 1994, с. 178 – 183; **Мутафчиев, П.** 1992, с. 97 – 98]. След работата на Н. Благоев, посветена на именития ни владетел, тази ситуация се променя. В нея авторът обръща специално внимание на свързващия израз, стоящ между втора и трета клауза καὶ ἐπὶ τοῦτοῖς (освен това) и стига до извода, че вероятно последните две клаузи са добавка на кан Крум към старите от 716 г., [**Благоевъ, Н.** 1924, с. 56 – 74]. От този момент изследователите се разделят на две групи по отношение на това, дали последните клаузи са част от първичния договор от 716 г. или са инициатива на Крум. Както коментира и Н. Благоев, ситуацията с тези клаузи в контекста на по-късните извори, в които е споменато искането на Крум за подновяване на договора [**Благоевъ, Н.** 1924, с. 58 – 59], по-логична изглежда позицията, че клаузите за бегълците и за стоките на търговците са добавени по изричното желание на кан Крум.

След всичко, изложено дотук, може да се пристъпи към опит да се даде тълкувание на отделните клаузи на договора и отговор на въпроса защо кан Крум се е стремил именно към това.

Както и е редът на нещата при урегулиране на междудържавните отношения на две съседни държави по време на или след война, първо е разгледан въпросът за границата. От увеличаването или намаляването площта на дадена държава зависи големината на нейната територия, но и броят на населението ѝ. И докато за Ранното средновековие може да се приеме за водеща не толкова площта на дадена държава, а броят на населението ѝ, поради твърде слабата заселеност на териториите на Европа [**Ливи Баччи, М.** 2010, с. 7], то именно от увеличаването или намаляването на последния компонент зависи съответно получаването или загубата на данъчни постъпления в държавата и много други важни компоненти. За България по времето на кан Тервел разглежданата клауза означава признание на политическата независимост на държавата.

Същата клауза, поставена в контекста на събитията от началото на IX в., може вече да бъде разглеждана по друг начин в общоевропейски контекст. На Коледа 800 г. Карл Велики (768 – 814) е коронован от папа Лъв III за Imperator Romanorum, като едно от обясненията за коронацията му е липсата на император във Византия, тъй като престолът е зает от обявилата се за император Ирина (769 – 790, 791 – 802, като император 797 – 802). Тази коронация предизвиква криза в отношенията между Византия и Запада, като двете страни се опитват да я преодолеят с предложението за брак между Карл и Ирина [**Дашков, С. Б.** 1996, с. 140 – 141]. По този начин франките се оформят като нов фактор в Европа. През 803 г., по време на управлението на император Никифор I Геник (802 – 811) двамата императори достигат до споразумение за разпределение на териториите на Италийския полуостров, като Византия признава владението на Северна Италия от франките. Този договор е подписан чак през 810 г. и е останал известен с името Pax Nicefori. През април 812 г. [**Handbook of Church History**, 1969, р. 99] Византия прави нова, още по-голяма отстъпка пред Карл Велики, като освен че си поделя с Франкската империя Адриатическото крайбрежие на Балканите, но византийското пратеничество официално акламира Карл „по техен начин, на гръцки език, наричайки го император и василевс“ [**Shepard, J.** 2016, р. 167]. В тази ситуация българският владетел едва ли е бил неосведомен за коронацията на Карл Велики, състояла се дванадесет години по-рано, и отстъпките, които Византия е направила, делейки с франките приемани за свои територии. Освен това не е без значение и фактът кога Крум започва военни действия срещу империята – той не продължава военните действия след катастрофалното поражение на ромеите през 811 г. до пълния им разгром, а спира настъплението. Явно надвисналата над империята българска опасност я е принудила да признае императорската титла на Карл Велики [**Цанкова-Петкова, Г.** 1973, с. 175; **История**, 1981, с. 142]. Това събитие по

никакъв начин не е отразено във византийските извори, но случилото се е отразено в нещо много по-важно – владетелската титулатура. От времето на управлението на Михаил Рангаве владетелят на Византия започва да се титулува βασιλεύς Ῥωμαίων, за разлика от предишното – само βασιλεύς [Бакалов, Г. 1995, с. 68]. Разбира се, не е изключен и обратният вариант – кан Крум, след като е разбрал за случилото се през април в Аахен, да е предприел настъпление срещу Византия, за да я принуди по същия начин да признае (ново)завладените от България територии, а българският владетел да получи признание, както Карл Велики. С предложението за установяване на границата по Милеоните може би кан Крум цели същото уреждане на границите и зоните на влияние с договор, както това е станало малко по-рано през същата година между Византия и Франкската империя с Адриатическите територии. Предвид разглежданата тематика ще бъде оставен настрана проблема за съчината що е то Милеон/Милеони и къде се намира⁷.

Досега втората клауза – тази за данък в размер до 30 литри злато, но изплащан във вид на дрехи и червени кожи, е коментирана само като изплащана като ежегоден трибут във връзка с договора от 716 г. [вж. например Златарски, В. 1994, с. 181; Цанкова-Петкова, Г. 1973, с. 170 – 171; История, 1981, с. 115], без да се търси конкретното му значение. Искането на кан Крум именно за подновяване на договора от 716 г. с присъствие на тази клауза в него едва ли е случайно.

Размерът на данъка, сравнен с трибутите, които империята е плащала в предишните векове на различни народи, изглежда почти символичен. Така например през 447 г. Атила получава 2100 литри злато, Теодорих Страбон през 472 г. – 2000 литри; аварите през 574 г. получавали 80 000 нумизми, равни приблизително на 1100 литри злато, а през 620 г. – 200 000 нумизми (приблизително 2780 литри злато); арабите през 782 г. получавали 70 000 нумизми – приблизително 1000 литри [Михайлов, С., Хрисимов, Н. 2000, с. 266, бел. 88]. В случая явно трибутът не се изразява в количеството, а в съдържанието, в което е поискан – скъпи одежди и червени кожи [Михайлов, С., Хрисимов, Н. 2000, с. 261]. Добре известен е фактът, че червените кожи се произвеждат за употреба само и единствено от ромейския император и семейството му [Вернадский, Г. В. 1926, с. 153; Бакалов, Г. 1995, с. 74; Кънев, Н. 2008, с. 312], като задължително част от това семейство е и кесарят. Самите червени кожи са подложени на строг режим на контрол на производството и износа [Кутиков, В. 1974, с. 100]. При една и съща клауза в договора от 716 г. и на предложението на кан Крум през 812 г. едва ли може да се предполага, че те целят нещо различно. И докато за Тервел изворите красноречиво говорят, че през 705 г. е станал кесар, чиито атрибути включват задължителното носене на червени одежди, то за Крум към този момент нямаме преки сведения за това. Предвид честото премълчаване на неудобните за византийска страна факти, както например казаното за случилото се в Аахен по-рано същата година, е напълно възможно и при това искане от византийска страна да не са съобщени истинските цели на Крум. В контекста на този искане от кан Крум трибут може да се изясни какво е целял българският владетел. Поставяйки в ултимативен вид условията си, той иска получаване на кесарска титла, както сто години по-рано я е получил Тервел, също поставяйки под натиск империята, или, по-логично, адекватната към това време (и преди всичко след договора от Аахен) – императорска титла.

Според предположението на Ж.-К. Шейне, направено на база известните за втората половина на XI в. ренти на по-нископоставени византийски рангове, кесарската рента (ρόγα) е в размер на 128 литри злато [Cheynet, J.-C. 1983, р. 473, note 94; Кънев, Н. 2006, с. 167]. Според Н. Кънев сумата е била константа и в предишните векове е била същата. Отново трябва да се позова на него, подготвяйки настоящия текст, той изказа логичното твърдение, че в случая не трябва да се възприема, че за българския владетел като кесар се дава само част от „полагаемото кесарю“, а това е само частта за представителни цели и вмъкването точно на нея в текста на договора има за цел още веднъж, директно, да се унижи империята. В официален договор се иска владетелка инсигния, запазена само за Византия и прерогатив само на императора и кесаря⁸. Във връзка с току-що казаното стои и един елемент от

⁷ Последно по въпроса вж. Георгиев, П. 2016, с. 539 – 548, и по-специално: с. 539 – 540.

⁸ По проблематиката на византийските рангове и титли и въпросите, свързани с тях при подготовката на този текст, изказвам своите благодарности на доц. д-р Н. Кънев.

текста на Теофан, отнасящ се за тази клауза. У Теофан за нея е записано: „...одежди и червени кожи до цената на 30 литри злато“. Досега не е обръщано внимание на този елемент от текста, като обикновено се предава буквално, а може би той дава известна яснота в проблема. В тази връзка не се подлага под съмнение това, за какво са били нужни червени кожи на Тервел по договора от 716 г., а именно да афишира кесарството си, но заедно с това се подчертава, че сумата е твърда малка [Кутиков, В. 1974, с. 101 и сл.]⁹. Изразът $\epsilon\omega\varsigma\ \tau\iota\mu\eta\varsigma$ „до цената на“ дава възможност на тълкуване точно в посока на това, че става дума за част от кесарската рента. При подписването на договора през 716 г. от 705 г. са минали повече от десет години и като всеки естествен продукт и кожата стареят, така че тази клауза може да се тълкува като целяща подновяването на „гардероба“ на кесаря Тервел¹⁰. Същото, отнесено към 813 г., може да се възприеме като желание от страна на наложилия се категорично над ромеите в Европа Крум да получава като данък червени кожи на стойност до 30 литри злато, т.е. това е искане на кесарско достойнство посредством кесарски трибут.

Разглеждайки тази клауза, трябва да се отбележи и още един детайл по нея. Н. Икономидис предполага на база разликата в посочените у Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар стойности за заплащане на трибута в равностойност на дрехи и кожи (съответно 30 и 50 литри), че е имало две последователни пратеничества [Oikonomides, N. 1988, p. 30]. Коментирайки това, Г. Литаврин обръща внимание на факта, че в случая става дума за механична, неосъзната грешка при превода/транслитерирането от гръцки на латински, като „лямбда“ $\lambda' = 30$ е записана с латинската цифра-буква „ел“ $L = 50$ [Литаврин, Г. Е. 1995, с. 38 – 39].

Предлагайки като тълкуване на втората клауза от искания от кан Крум за преподписване договор от 716 г., желанието на българския владетел да получи кесарска/императорска титла трябва да бъде разгледан и още един немаловажен аспект на това – християнството и отношението на българския владетел към него. И отново отправната точка може да бъде Тервел. И докато за Тервел в последно време гласовете, че въпреки кесарството си е останал езичник, все повече намаляват [добре аргументирани позиции, че е невъзможно да бъде кесар, без да е християнин, у Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, с. 107; Атанасов, Г. 1999, с. 35 – 46; Михайлов, С., Хрисимов, Н. 2000, с. 257 – 260; Кънев, Н. 2007, с. 65 – 75; Атанасов, Г. 2015, с. 269 – 286], то Крум е описван от изворите, а оттам и в съвременната историография е възприеман като страшен гонител на християните. Основна „вина“ да получи тази характеристика имат гоненията му на пленените византийци, изселени в „България отвъд Дунав“ или останали в завладените от българите територии в Тракия. Тези негови действия в никакъв случай не могат да бъдат отричани или пренебрегвани, но трябва да бъдат възприемани като негова ответна реакция след неуспешното покушение срещу него при повторния опит за преговори пред стените на Константинопол [ГИБИ, III, с. 289]. Преселванията на население като наказателна мярка са често използван прием във византийската политика, т.е. използва се добре изпитан от Византия похват. Достатъчно е да бъде посочено като пример голямото преселване на славяни в Мала Азия през 687 г., извършено по заповед на император Юстиниан II (685 – 695 и 705 – 711) [ГИБИ, III, с. 265] или това, че самият император Василий I (867 – 886) произхожда от семейство, заселено в Тракия, а произхождащо от Армения [Васильевъ, А. 1906, с. 148 – 165]. Относно наказаните със смърт чрез посичане водачи епископи, описани като мъченици за вярата, е нужно да се припомни една интерпретация на събитията, дело на Б. Николова. Според анализа на изворите, отразили събитията, направен от нея, твърде убедително звучи изказаната хипотеза, че тези действия на кан Крум не трябва да бъдат възприемани като целенасочени гонения на християните, а вероятно под тях се крие локален българо-византийски конфликт. Същността на този сблъсък е свързана с проблема за освобождаването на преселените в България ромеи, а предвид характера на основните извори, описващи или споменаващи проблема, смъртта на ромеите е представена като мъченическа за вярата. Разбира се, що се отнася до този конфликт, трябва да имаме предвид, че той не е точно локализиран във времето и може и да не се отнася към Крумовото управление [Николова, Б. 1997, с. 63 – 76]¹¹. По този начин,

⁹ Единствен Н. Икономидис вижда в тази клауза търговска спогодба [Oikonomides, N. 1988, p. 30], но Г. Литаврин изрично подчертава, че $\phi\omicron\rho\omicron\varsigma$ в текста на Теофан има само смисъла на „данък“ и не се съгласува с „квота“ за продажба [Литаврин, Г. Е. 1995, с. 39].

¹⁰ Ако по това време владетел на България е Крумесий, това е податка, че и той носи същата титла?!

¹¹ Становището, че няма целенасочени антихристиянски гонения, се застъпва обосновано и от Ф. Филипу [Филипу, Ф. 2012].

независимо верски или не, конфликтът може и да не се взема под внимание и да не бъде свързан с личността на Крум, а с това да се намалят и „греховете“ му спрямо християните.

Освен казаното дотук за липсата на гонения на верски принцип по време на управлението на кан Крум или при наследилia го на престола Омуртаг, може да се види и това, че членове на владетелския род са брачно свързани с християни, живеещи от „дълги години“ в България. Такъв безспорно е зетят на Крум Константин Пацик – един от най-доверените му хора [ГИБИ, IV, с. 20 – 21]. Но случаят на Пацик не е изолиран, а показва само най-близкия, станал част от владетелското семейство ромей-християнин. Ромей-християни на българска служба има немало. Хамбарлийският надпис добавя още четирима византийски стратегии, преминали на българска служба – Вардан, Яни, Кордил и Григора [Бешевлиев, В. 1992, с. 186 – 187]. Р. Рашев в нарочна статия, посветена на проблема с византийците в България, изброява още множество други примери за такива [Рашев, Р. 2004, с. 151 – 162], като за нито един не е споменато специално отношение заради християнската му вяра. Примерите красноречиво показват езическа България и нейните владетели като достатъчно толерантни и приемащи християните, като водещи са техните способности, а не вярата им – принцип, стоящ в основата на всяка една империя [Хрисимов, Н., под печат].

Пряко свързана с християнството и познанията на кан Крум по византийската култура е една наскоро излязла работа на М. Младенов. В нея той дава ново тълкуване, пречупено през призмата на античната християнизирана традиция, на някои отдавна интерпретирани като езически негови действия или такива, неполучили досега обяснение, по време на войната му с Византия [Младенов, М. 2016, с. 49 – 56]. Като плод на византийското влияние са разгледани каменните надписи – един от най-характерните елементи на старобългарската култура, и някои неясни изрази в тях [Младенов, М. 2016, с. 51 – 52], направата на чаша от черепа на император Никифор [Младенов, М. 2016, с. 52 – 53], желанието на Крум да забие копието си в Златната врата [Младенов, М. 2016, с. 53] и др. Твърде много съвпадения, за да са случайни... Разгледано в този контекст, предполагащото желание на кан Крум да получи кесарска/императорска титла дава възможност да се мисли, че и християнството не му е било съвсем непознато и дори нещо повече.

За следващата, трета клауза, приемайки, че и четирите клаузи са от 716 г., В. Златарски изказва предположение, че тя е включена в договора по искане на Византия и е в ущърб на българските интереси [Златарски В. 1994, с. 181 – 182]. На това мнение аргументирано се противопоставя Н. Благоев, като изказва предположението, че вероятно Крум иска да му бъдат предадени бившите български владетели Сабин и Телериг и техните съмишленици [Благоев, Н. 1924, с. 68 – 69]. Следващите поколения автори, занимавали се с проблемите на договора, анализирайки българо-византийските отношения през периода, изтъкват, че инициативата за тази клауза безспорно идва от българска страна и че това явно е важен за българите проблем. Така например В. Бешевлиев, разглеждайки тази клауза, подчертава, че става ясно, че се касае за политически емигранти, а не общо за бегълци, но не се ангажира дали става въпрос за претенденти за българския престол, лица, настроени враждебно срещу българския кан, или византийски агенти [Бешевлиев, В. 1960, с. 289 – 290]. Г. Цанкова-Петкова също обръща специално внимание на тази клауза. Тя изрично отбелязва, че тази клауза става препъникамък за сключването на мира и според нея това е най-важният въпрос и за двете страни [Цанкова-Петкова, Г. 1973, 174 – 175]. Освен това и сравнението с по-ранни договори, съдържащи подобна клауза, добре показва, че традиционно такава е искана не от Византия, а от другата страна [Бешевлиев, В. 1960, с. 290; Михайлов, С., Хрисимов, Н. 2000, с. 261 и бел. 93].

При дворцовия дебат, състоял се за обсъждане на условията, при които кан Крум иска да сключи мир, най-ожесточен отпор срещнала именно тази клауза. При обсъждането на условията за мир присъствали патриархът и митрополитите на Кизик и Никея [ГИБИ, III, с. 286], което допълнително показва важността на въпроса. При дебата „по внушение на лошите си съветници“ императорът не приел Крумовите условия [ГИБИ, III, с. 285]¹². След това Теофан разказва по-подробно и разкрива кой

¹² Трябва да се отбележи, че разказът на Теофан за обсъждането на предложението за мир от страна на Крум е объркан, с няколко допълнително вметнати пояснения за ситуацията. Това, от своя страна, както смята и Н. Икономидис [Oikonomides, N. 1988, р. 29 – 31], дава възможност за тълкуване, че е имало две мирни предложения от страна на Крум. Това, се дължи на неясния израз на Теофан, като първоначално е загатнал какво се е случило на съвета, а след това, след като описва и до какви последствия е довело случилото се, се заема да опише кой и как го е причинил.

стои в основата на сполетялото ромейте нещастие – Теодор Студит [ГИБИ, III, с. 286 – 287]. В случая, независимо че Теофан Изповедник и Теодор Студит са били от една и съща партия – тази на иконопочитателите, явно те са имали сериозни разминавания по отношение на решаването на „българската криза“. За това говори и прякото обвинение, което Теофан хвърля върху Теодор Студит. В този случай може би е уместно да се върнем към мнението на В. Бешевлиев по проблема, където той специално подчертава, че Крум и Теодор Студит едва ли биха отдавали толкова голямо значение на проблема с бегълците, ако не са имали предвид някакъв конкретен случай, за да се стигне до край на преговорите [Бешевлиев, В. 1960, с. 290]. Тук и във връзка с проблема с политическите бежанци във Византия може би трябва да се обърне внимание на един спорен персонаж, споменаващ се в епистоларното наследство на Теодор Студит – патрикият Теодор. Той е отдавна известен на познавачите на периода [ГИБИ, IV, с. 33 – 34; Божилков, И. 1995, с. 353 – 354; Павлов, П. 2012, с. 642], но едва наскоро Н. Кънев обърна внимание, че носената от него титла патрикий го причислява към най-висшия слой на византийския елит [Кънев, Н. 2013, с. 86]. И не само патрицианското достойнство го прави по-специален за конкретния случай. Достатъчно е да се обърне внимание на епитетите, с които Теодор Студит се обръща към него – „*твое всеславно превъзходство*“, „*преподобни господине*“ и „*възлюбени брате и господине*“, говорещи едновременно, от една страна, за голямо почитание и уважение, а от друга – за близост. При нескритата близост между двамата съименници (Теодор Студит и патрикият Теодор) е напълно възможно последният да е бил личността (конкретният случай), на която отдават това значение Крум и Теодор Студит.

Високият аристократичен и български произход на патрикия Теодор у никого не буди съмнение. Кога той е избягал във Византия и дали реално е избягал, преследван заради вярата си, както пише Теодор Студит [ГИБИ, IV, с. 33] или по друга причина, едва ли бихме могли да отговорим [Кънев, Н. 2013, с. 86], но предвид положението, което заема сред византийския елит, и близостта и уважението, които Теодор Студит показва към него, е напълно възможно той да е истинската причина за отпора при обсъждането на Крумовото предложение от страна на игумена на Студийския манастир.

При разглеждането на тази клауза и във връзка с казаното трябва да се обърне внимание и на един детайл от текста на Теофан и съответно неговия превод. В българския превод край на пасаж, отнасящ се за тази клауза, е предаден като „...*дори ако се случи да заговорничат срещу властите*“, докато английският звучи: „...*even if they had plotted against their own rulers*“. В случая английският превод, съгласуван и с текста на Теофан изглежда по-коректен, по-добре описващ ситуацията.

Стъпвайки на всичко изложено, напълно в реда на нещата изглежда втора и трета клауза от Крумовото предложение за мир да са свързани. С отстраняването на евентуалния, подкрепян от Византия претендент за българския престол, се отстраняват и пречките за получаване на исканата от Крум титла.

Според В. Златарски четвъртата клауза, както и третата, е добавена към договора от 716 г. по византийско искане [Златарски, В. 1994, 182 – 183]. Традиционно тази клауза е разглеждана като търговска¹³. От добавянето ѝ към договора по-голяма икономическа изгода би имала България, тъй като дори да отчитаме само познатите ни стоки на лукса, които са внасяни от Византия, то събраните мита в полза на българската държава никак не биха били малки¹⁴. Добавянето на тази клауза със сигурност, освен че гарантира приходите от търговски мита за двете страни, може да се тълкува и в посока, че с нея по безспорен начин се показва равностойното положение на двете държави.

Представените по този начин аргументи в контекста на събитията от началото на IX в. и по-рано, от 812 г. показват целите на кан Крум при желанието му да поднови (с допълване) договора от 716 г. Това е желанието му да получи кесарска титла или след април 812 г. – императорска. За тези му цели говорят и някои негови последващи действия. Така например през лятото на следващата 813 година българската войска начело с Крум, след като нанася катастрофално поражение на ромейската при Версиникия на 22 юни, предприема обсада на Адрианопол [ГИБИ, III, с. 288 – 289]. В това време във Византия е извършен преврат, като император Михаил I е свален, от Лъв V Арменец (813 – 820).

¹³ Преглед на основните мнения за конкретния смисъл на четвъртата клауза у Кутиков, В. 1974, с. 105 – 107.

¹⁴ Както вече бе споменато Н. Икономидис приема, че комеркиария по това време за обмен на стоки между двете държави е Месемврия [вж. Oikonomides, N. 1988, р. 30-31].

Според В. С. Дашков Лъв е обявен за император на 11 юли 813 г. [Дашков, В. С. 1996, с. 148], а според Дж. Халдън той е коронясан на 12 юли [Haldon, J. 2017, p. 264], като двете мнения взаимно по никакъв начин не си противоречат. Ръководещ лично обсадата на Адрианопол, Крум я оставя на брат си и с бърз ход се отправя към Константинопол и на 17 юли 813 г., само шест дни след коронацията на Лъв V, българите начело с Крум са пред стените на Града [ГИБИ, III, с. 289; Mango, C., Scott, R. 1997, p. 685; Haldon, J. 2017, p. 265]. Там, установявайки стана си пред Златната порта [Филипу, Ф. 2012, с. 82], както подчертава Дж. Халдън, Крум не предприема никакви опити за сухоземна или морска блокада на Града, нито пък да атакува крепостните стени, а само изкопава ров [Haldon, J. 2017, p. 265]. Вместо това българският владетел извършва жертвоприношения; потапя краката си в морето, а след това поръсва с морска вода войниците си и преминава през шпалир от заложниците си, които го славели [ГИБИ, IV, с. 20], поискал да забие копието си в Златната порта [ГИБИ, III, с. 289]. Дж. Халдън тълкува действията на Крум само в посока на показно искане на трибут [Haldon, J. 2017, p. 265], но едва ли в най-решителния за обсадата на Адрианопол момент българският владетел би я зарязал само за показни действия пред Константинопол и то точно пред Златната порта? По-скоро, както правилно е доловил това Хр. Трендафилов [Трендафилов, Х. 2017, с. 132], те са свързани с коронацията на Лъв V и претенциите на Крум за получаване на титла, като за това без съмнение говори и мястото на извършване на ритуалите – пред Златната порта – откъдето влизат триумфиращите след победа императори. И това се случва след катастрофалната загуба на ромеите при Версиникия. При описаната ситуация Ф. Филипу, недвусмислено показва, с примери, че Крум е познавал ритуала на провъзгласяване на император и го следва при действията си, което едва ли е случайно [Филипу, Ф. 2012, с. 83], никой досега не е изказал съмнение и в това, че стремежи се да забие копието си точно в Златната (императорска) порта, Крум ще осъществи акт на завоюване на Града [Бешевлиев, В. 1981, с. 84], и както Лъв няколко дни по-рано, който „...влязъл през Златната порта в Константинопол и завзел царството“ [Филипу, Ф. 2012, с. 83].

След неуспешното покушение срещу Крум по време на преговорите пред стените на Константинопол, той опустошава Тракия, като за следващата година готви и мащабна обсада на Града. Но за него стремежът към Константинопол и кесарската/императорската титла приключва през април 814 година... Остава българският стремеж да бъде овладян Градът [за това вж. Николов, Г. 2014, с. 80 – 102]. Кан Крум не успява да получи желаната от него титла, но това ще направи наследилният го на престола Омуртаг. Възползвайки се от победите на предшественика си, немного след това той получава от Византия титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων [Бешевлиев, В. 1992, с. 78 – 79], в допълнение с носенето на всички императорски инсингии, с които Омуртаг е представен върху така наречените си медальони [Йорданов, И. 2011, с. 157 – 165] и които го правят истински император. Явно тази, получена през 822 г., отново с премълчаване от страна на Византия, нова титла, в комбинация с традиционната ΚΑΝΑ ΣΥΒΙΓΓΙ, е възприемана като равна на императорската. Получената от Омуртаг титла, за разлика от кесарската, вече е наследствена и след него ще я носят всички български владетели до царската коронация на Симеон през 913 г.¹⁵

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори:

Бешевлиев, В. 1992 – В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992. [V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofiya, 1992].

ГИБИ, III – ГИБИ, Т. III. София, 1960. [GIBI, T. III. Sofia, 1960].

ГИБИ, IV – ГИБИ, Т. IV. София, 1961. [GIBI, T. IV. Sofia, 1961].

ГИБИ, V – ГИБИ, Т. V. София, 1964. [GIBI, T. V. Sofia, 1964].

¹⁵ За продължителността на използване на тази титла у българските владетели вж. у Василевски, Т. 1997, с. 20–30. Разбира се, приравняването ѝ към латинската *rex* е твърде съмнително и може да се разглежда като неприемане от страна на Запада на титлата (равнопоставеността) на българския владетел с императора на франките. За владетелския статут на Омуртаг твърде интересен като извор е Мадридският препис на хрониката на Скилица, където на всички миниатюри, на които е изобразен, той без изключение е титулуван βασιλεύς.

ЛИБИ, II – ЛИБИ, Т. II. София, 1960. [LIBI, T. II. Sofia, 1960].

Iosephi Genesisii, 1978 – Iosephi Genesisii. Regnum Libri Quattour. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volumen XIV). Berlin / New York, 1978.

Theophanis Continuati, 2015 – Theophanis Continuati. Libri I–IV. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. VolumenLIII). Boston – Berlin, 2015.

Изследвания:

Атанасов, Г. 1999 – Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999. [G. Atanasov. Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli. Koroni, skiptri, sferi, orazhia, kostyumi, nakiti. Pleven, 1999].

Атанасов, Г. 2015 – Г. Атанасов. Първостроителите на българската държавност. Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София, 2015. [G. Atanasov. Parvostroitelite na balgarskata darzhavnost. Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. Sofia, 2015].

Бакалов, Г. 1995 – Г. Бакалов. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). София, 1995. [G. Bakalov. Srednovekovniyat balgarski vladetel. (Titulatura i insignii). Sofiya, 1995].

Баласчев, Г. 1898 – Г. Баласчев. Българският господар Тервелъ. – ПСп на БКД въ Средецъ. XI, кн. LV – LVI, 49 – 61. [G. Balashev. Balgarskiyat gospodar Tervelъ. – PSp na BKD va Sredetsъ. XI, kn. LV – LVI, 49 – 61].

Бешевлиев, В. 1960 – В. Бешевлиев. Три приноса към българската средновековна история. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София, 1960, 283 – 299. [V. Beshevliev. Tri prinosa kam balgarskata srednovekovna istoriya. – V: Izsledvaniya v chest na Marin S. Drinov. Sofia, 1960, 283 – 299].

Бешевлиев, В. 1981 – В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981. [V. Beshevliev. Parvobalgarite. Bit i kultura. Sofiya, 1981].

Благоев, Н. 1924 – Н. Благоев. Князь Крумъ. – ГСУ, ЮФ, XIX, 1924, 1 – 89. [N. Blagoev. Knyaz Krum. – GSU, YuF, XIX, 1924, 1 – 89].

Божилков, И. 1995 – И. Божилков. Българите във Византийската империя. София, 1995. [I. Bozhilov. Balgarite vav Vizantiyskata imperiya. Sofiya, 1995].

Божилков, И., Гюзелев, В. 1999 – И. Божилков, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999. [I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Balgariya VII – XIV vek. Sofiya, 1999].

Василевски, Т. 1997 – Т. Василевски. Борис I – княз или крал на България? – В: Т. Василевски. България и Византия IX – XV век. София, 1997, 20 – 30. [T. Vasilevski. Boris I – knyaz ili kral na Bulgaria? – V: T. Vasilevski. Bulgaria i Vizantia IX – XV vek. Sofiya, 1997, s. 20 – 30.].

Васильев, А. 1906 – А. Васильев. Происхождение императора Василия Македонянина. – ВВр, Т. XII, 1906, с. 148 – 165. [A. Vasilyev. Proishozhdenie imperatora Vasiliya Makedonyanina. – VVr, T. XII, 1906, s. 148 – 165].

Вернадский, Г. В. 1926 – Г. В. Вернадский. Византийския учения о власти царя и патриарха. – Seminarium Kondakovianum. Сборникъ статей, посвященныхъ памяти Н. П. Кондакова. Археология, история искусства, византиноведение. Прага, с. 143 – 154. [G. V. Vernadskiy. Vizantiyskiya ucheniya o vlasti tsarya i patriarha. – Seminarium Kondakovianum. Sbornika statey, posvyashtennyha pamyati N. P. Kondakova. Arheologiya, istoriya iskusstva, vizantinovedenie. Praga, s. 143 – 154].

Дашков, В. С. 1996 – В. С. Дашков. Императоры Византии. Москва, 1996. [V. S. Dashkov. Imperatory Vizantii. Moskva, 1996].

Златарски, В. 1994 – В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Том 1. Първо българско царство. Част 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София, 1994. [V. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Tom 1. Parvo balgarsko tsarstvo. Chast 1. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie. Sofia, 1994].

Георгиев, П. 2016 – П. Георгиев. „Милеоните в Тракия“. Нова идентификация и локализация. – В: Проф. Борис Д. Борисов – ученици и приятели. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Т. 2. В. Търново, 2016, с. 539 – 548. [P. Georgiev. „Mileonite v Trakia“. Nova identifikatsiya i lokalizatsiya. – V: Prof. Boris D. Borisov – uchenitsi i priyateli. VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. T. 2. V. Tarnovo, 2016, s. 539 – 548].

История, 1981 – История на България. Т. 2. София, 1981. [Istoria na Bulgaria. T. 2. Sofia, 1981].

Йорданов, И. 2011 – И. Йорданов. Медальоните на хан Омуртаг (814–831). – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 година. Шумен, 2011, с. 157 – 165. [I. Yordanov. Medalyonite na han Omurtag (814–831). – V: Ottuka zapochva Bulgaria. Materiali ot vtorata natsionalna konferentsiya po istoria, arheologiya i kulturen turizam „Patuvane kam Bulgaria“ – Shumen, 14–16.05.2010 godina. Shumen, 2011, s. 157 – 165].

Кутиков, В. 1974 – Вл. Кутиков. Българо-византийският договор от 716 г. – ГСУ, ЮФ, т. LXV, кн. 1, с. 69 – 119. [Vl. Kutikov. Balgaro-vizantiyskiyat dogovor ot 716 g. – GSU, YuF, t. LXV, kn. 1, s. 69 – 119].

Кънев, Н. 2006 – Н. Кънев. Византийските кесари през IX – XI в., засвидетелствани по сфрагистични данни. – АДСВ, Вып. 37, 2006, с. 164 – 189. [N. Kanev. Vizantiyskite kesari prez IX – XI v., zasvidetelstvani po sfragistichni dannii. – ADSV, Vyp. 37, 2006, s. 164 – 189.].

Кънев, Н. 2007 – Н. Кънев. За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. – В: Историкии. Т. 2, 2007, 65 – 75. [N. Kanev. Za znachenieto na kesarskata titla na balgarskiya vladetel Tervel. – V: Istorikii. T. 2, 2007, 65 – 75].

Кънев, Н. 2008 – Н. Кънев. Мястото и ролята на ромейския василевс спрямо цялостния византийски йерархичен модел от IX – XI в. – В: Историкии. Т. 3, 2008, 309 – 315. [N. Kanev. Myastoto i rolyata na romeyskiya vasilevs spryamo tsyalostnia vizantiyski yerarhichen model ot IX – XI v. – V: Istorikii. T. 3, 2008, 309 – 315].

Кънев, Н. 2013 – Н. Кънев. Византинобългарски студии. В. Търново, 2013. [N. Kanev. Vizantinobalgarski studii. V. Tarnovo, 2013.].

Ливи Баччи, М. 2010 – М. Ливи Баччи. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург. 2010. [M. Livi Bachchi. Demograficheskaya istoriya Evropy. Sankt-Peterburg. 2010].

Литаврин, Г. Е. 1995 – Г. Е. Литаврин. К дискуссии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией. – Byzantino-slavica, T. LVI, Fasc. 1, 1995, 37 – 43. [G. E. Litavrin. K diskussii o dogovore 716 g. mezhdu Vizantiei i Bolgariye. – Byzantino-slavica, T. LVI, Fasc. 1, 1995, 37 – 43].

Любарский, Я. Н. 2009 – Я.Н. Любарский. Сочинение Продолжателя Феофана. Хроника, история, жизнеописание? – В: Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. Издание второе, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург, 2009, 293 – 368. [Ya. N. Lyubarskiy. Sochinenie Prodolzhatelya Feofana. Hronika, istoriya, zhizneopisanie? – V: Prodolzhatelya Feofana. Zhizneopisaninya vizantiyskih tsarey. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. Sankt-Peterburg, 2009, 293 – 368].

Михайлов, С., Хрисимов, Н. 2000 – Ст. Михайлов, Н. Хрисимов. Бележки за българо-византийските отношения (края на VII – началото на VIII век). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 7, Велико Търново, 2000, 253 – 266. [St. Mihaylov, N. Hrisimov. Belezhki za balgaro-vizantiyskite otnoshenia (kraya na VII – nachaloto na VIII vek). – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. T. 7, VelikoTarnovo, 2000, 253 – 266].

Младенов, М. 2016 – М. Младенов. Пропаганда и история в епохата на хан Крум. – Епохи, XXIV, 1, 2016, 49 – 56. [M. Mladenov. Propaganda i istoria v epohata na han Krum. – Epoch, XXIV, 1, 2016, 49 – 56].

Мутафчиев, П. 1992 – П. Мутафчиев. История на българския народ. София, 1992. [P. Mutafchiev. Istoriya na balgarskiya narod. Sofia, 1992].

Николов, Г. 2014 – Г. Николов. Българската идея за завладяването на Цариград през Средновековието. – В: Трети Международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г. Кръгла маса „Златният век на цар Симеон: политика, религия и култура“. София, 2014, 80–102. [G. Nikolov. Balgarskata ideya za zavldyavaneto na Tsarigrad prez Srednovekovieto. – V: Treti Mezhdunaroden kongres po balgaristika, 23–26 may 2013 g. Kragla masa „Zlatniyat vek na tsar Simeon: politika, religiya i kultura“. Sofia, 2014, 80 – 102].

Николова, Б. 1997 – Б. Николова. Неназован българо-византийски конфликт при хан Омуртаг. – Епохи, V, 1 – 2, 1997, 63 – 76. [B. Nikolova. Nenazovan balgaro-vizantiyski konflikt pri han Omurtag. – Epoch, V, 1 – 2, 1997, 63 – 76].

Павлов, П. 2010 – Пл. Павлов. Сердика – Средец – София в историята на Първото българско царство. – В: Забравени и неразбрани. Събития и личности от Българското Средновековие. София, 2010, 265 – 295. [Pl. Pavlov. Serdika – Sredets – Sofia v istoriyata na Parvoto balgarsko tsarstvo. – V: Zabraveni i nerazbrani. Sabitiya i lichnosti ot Balgarskoto Srednovekovie. Sofia, 2010, 265 – 295].

Павлов, П. 2012 – Пл. Павлов. Теодор. – В: Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой, кой е в средновековна България. София, 2012, 642. [Pl. Pavlov. Teodor. – V: Andreev, Y., I. Lazarov, Pl. Pavlov. Koy, koy e v srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2012, 642].

Рашев, Р. 2004 – Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. – В: Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 151 – 162. [R. Rashev. Vizantiytsite v Bulgaria do pokrastvaneto. – V: Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov. Sofia, 2004, 151 – 162].

Трендафилов, Х. 2017 – Хр. Трендафилов. Цар и век. Времето на Симеона. В. Търново, 2017. [Hr. Trendafilov. Tsar ivek. Vremeto na Simeona. V. Tarnovo, 2017].

Филипу, Ф. 2010 – Ф. Филипу. По въпроса за гоненията на християни по време на управлението на кан Омуртаг. – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 година. Шумен, 2011, 178 – 182. [F. Filipu. Po varpasa za goneniyata na hristiyani po vreme na upravlenieto na kan Omurtag. – V: Ottuka zapochva Bulgaria. Materiali ot vtorata natsionalna konferentsiya po istoria, arheologiya i kulturen turizam „Patuvane kam Bulgaria“ – Shumen, 14–16.05.2010 godina. Shumen, 2011, 178 – 182].

Филипу, Ф. 2012 – Ф. Филипу. Първата българска държава и византийската ойкуменическа империя (681 – 852). Византийско-български политически отношения. София, 2012. [F. Filipu. Parvata balgarska darzhava i vizantiyskata oykumenicheskya imperia (681 – 852). Vizantiysko-balgarski politicheski otnoshenia. Sofia, 2012].

Хрисимов, Н. (под печат) – Н. Хрисимов. Наблюдения върху Енравота и кръстовидната сграда под Голямата базилика. – В: Плиска – Преслав. Т. 13 (под печат). [N. Hrisimov. Nablyudeniya varhu Enravota i krastovidnata sgrada pod Golyamata bazilika. – V: Pliska – Preslav. T. 13 (in print)].

Цанкова-Петкова, Г. 1960 – Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София, 1960, 615 – 625. [G. Tsankova-Petkova. Balgaro-vizantiyskite otnosheniya pri upravlenieto na Tervel i Kormesiy. – V: Izsledvania v chest na Marin S. Drinov. Sofia, 1960, 615 – 625].

Цанкова-Петкова, Г. 1973 – Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. – АДСВ, Вып. 10, 1973, 167 – 180. [G. Tsankova-Petkova. Balgaro-vizantiyskite otnosheniya spored mirnite dogovori ot kraya na VII do nachaloto na IX v. – ADSV, Vyp. 10, 1973, 167 – 180].

Cheyne J.-Cl. 1983 – J.-Cl. Cheynet. Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle. – Byzantion. t. 53 – 2, 453 – 477.

Haldon, J. 2017 – J. Haldon. The Blockade of Constantinople in 813. – In: Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları. (Ed. Murat Arslan & Turhan Kaçar). İstanbul, 2017, 263 – 279.

Handbook of Church History, 1969 – Handbook of Church History. Edited by H. Jedin and J. Dolan. Volume III. The Church in the Age of Feudalism. New York, 1969.

Mango, C., R. Scott. 1997 – C. Mango, R. Scott. The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284 – 813. Translated with introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott. Oxford, 1997.

Oikonomides, N. 1988 – N. Oikonomides. Tribute or Trade? Bulgarian Treaty of 716. – In: Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europaensia. Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages. In Memoriam Ivan Dujčev. Sofia, 1988, 29 – 31.

Shepard, J. 2016 – J. Shepard. Byzantine relations with the outside world in the Ninth Century: an Introduction. – In: L. Brubaker (ed.). Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March, 1996. London – New York, 2016, 167 – 180.

Съкращения:

АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск – Екатеринбург. [Antichnaya drevnost' i sredniye veka. Sverdlovsk – Ekaterinburg.]

ВВр – Византийский временник. Москва. [Vizantiyskiy vremennik. Moskva.]

ГСУ, ЮФ – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет. София. [Godishnik na Sofiyskiya universitet, Yuridicheski fakultet. Sofiya.]

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. София. [Gracki izvori za balgarskata istoriya. Sofiya.]

ЛИБИ – Латински извори за българската история. София. [Latinski izvori za balgarskata istoriya. Sofiya.]

ПСп на БКД в Сръдец – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Сръдец. [Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo va Sredets.]